

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.62>

Московчук Д.О.

*доктор філософії з спеціальності «Право»,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»*

НОВЕЛИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

У 1989 році почалися суспільно-політичні зміни в Польщі і досі триває процес перебування польського правового порядку в усіх галузях. Основний напрямок цього процесу - відхід від правової системи держави «реального соціалізму» за радянським зразком і створення правової системи на її місці, що характерна для ліберальної демократії, заснованої на принципах демократичної правової держави. До галузей права, що вимагали ґрунтовних реформ, звичайно, відносилось і цивільно-процесуальне право [1, с. 12].

На момент політичного прориву в Польщі діяв Цивільно-процесуальний кодекс 1964 року [2], який з моменту прийняття не зазнав суттєвих змін. Він закріпив «здобутки» реформ цивільного процесуального права післявоєнного періоду, що стало прикладом примусового впровадження рішень, характерних для соціалістичного процесу. Зі зрозумілих причин він не міг функціонувати в такому вигляді в новій суспільно-політичній реальності, в країні з ринковою економікою, яка по-іншому формує відносини між громадянами та державою, в дусі індивідуалізму та автономії індивідів [3, с. 67].

З самого початку реконструкція цивільного процесуального права здійснювалася шляхом послідовних змін до чинного кодексу. Підготувати і здійснити абсолютно нову кодифікацію в короткий термін не було змоги. Цей початковий спосіб реформування цивільного процесуального законодавства невдовзі виявився не лише способом внесення перших і найнагальніших змін, але в наступні роки він

також став способом впровадження наступних трансформацій окремих процесуальних норм у цивільних провадженнях [4, с. 46]. Вони послужили, частково, для модифікації раніше проведених реформ, а частково для вирішення сучасних викликів, з якими все швидше і частіше стикається практика і наука цивільного процесу.

Хоча дискусія щодо того, чи потрібен новий ЦПК, виникла не одразу, вона відбулася незабаром після того, як, здавалося, виправдалися найфундаментальніші очікування щодо реконструкції процесуальних норм, пов'язаних із політичною трансформацією. У літературі зазначається, що кодекс 1964 року не тільки був створений в іншу епоху, але, після кількох ґрунтовних змін, він перестав бути послідовним і оперативним актом у повсякденній практичній експлуатації. Усвідомлення того, що він має бути піддане подальшим, більшим масштабним реформам, спрямованим на покращення розгляду цивільних справ і виконання рішень, винесених у цих справах, і водночас реагувати на нові виклики сучасних правових операцій, спонукало наукове співтовариство поставити проблему необхідності розробки нової кодифікації цивільного судочинства.

Зміни у цивільному судочинстві могли б відбуватися двома способами. З одного боку, подальші часткові зміни до чинного кодексу, а також до пов'язаних з кодексом актів можна було б вносити на постійній основі. З іншого боку, у довгостроковій перспективі, можна було б підготувати новий Цивільний проце-

суальний кодекс, взятий за приклад з інших сучасних кодифікацій, що з'явилися в останні роки. Питанням стану чинного кодексу та шляху його заміни на нову кодифікацію було присвячено багато зборів за короткий проміжок часу. Це започаткувало створення інтелектуально-теоретичної основи для роботи над сучасним Цивільним процесуальним кодексом, покликаним не лише забезпечити більшу ефективність правового захисту, який надається у цивільному судочинстві, а й відповісти на виклики сучасності [5, с. 19].

На практиці подальші зміни до чинного ЦПК залишилися домінуючою тенденцією. Вони охоплювали різні сфери цивільно-процесуального права, слугували для врахування поточних процесів конституціоналізації, євроінтеграції та комп'ютеризації цього права та являли собою часткову відповідь на виклики, що виникають через зростання маси типових і повторюваних цивільних справ. У фоновому режимі точилася дискусія щодо дилеми між подальшим реформуванням кодексу та його остаточною заміною новою кодифікацією. Однак поступово утвердилася позиція, що цю дилему слід вирішити, докладаючи зусиль для розробки нового кодексу. Дискусії щодо можливих нових рішень набули форми не лише детальних доктринальних викладень щодо різних процесуальних інститутів, враховуючи також порівняльно-правові аспекти, а й набули концептуального та системного характеру, який виразився в міркуваннях щодо структури, обсягу та конструкції нового комплексного процесуального акту. Можна стверджувати, що цей процес здійснювався спокійно, без зайвого поспіху, але систематично, будучи акцією, розрахованою на довгий часовий етап [6, с. 13].

Слід підкреслити, що як весь процес реформування польського цивільного процесуального права, розпочатий наприкінці 1989 року і тривав близько чверті століття, так і розпочата у 2011 році робота з підготовки проекту нового Цивільного кодексу була нерозривно пов'язана з функціонуванням Комісії з коди-

фікації цивільного права, яка діяла при Міністерстві юстиції. Ця комісія, посилаючись на традиції Кодифікаційної комісії Республіки Польща, що діяла в міжвоєнний період, та досвід різних післявоєнних кодифікаційних комісій, розробила поточні законодавчі проекти для значної частини наступних змін до кодексу та водночас розпочала концептуальну роботу з підготовки проекту нової кодифікації [7, с. 88].

Це був час співпраці між представниками доктрини та практики і виконувались поставлені перед ними завдання, незважаючи на зміни в політичних командах, аж до раптового та необґрунтованого звільнення комісії у грудні 2015 року.

Останні роки не зупинили внесення подальших змін до відповідного кодексу. Зміни вплинули як на регулювання судового провадження, так і на виконавче провадження. Проте характерною рисою періоду з кінця 2015 року є те, що проекти змін до процесуальних норм у цивільних справах розробляються в майже навмисному протистоянні світовому цивільному процесуальному праву, без урахування зауважень, що надходять від юридичної спільноти. Наслідки цих останніх змін є предметом жвавої дискусії серед представників доктрини та практики, які, з одного боку, зовсім по-іншому підходять до оцінки окремих нових процесуальних рішень, а з іншого боку, висловлюють серйозне занепокоєння щодо стану Цивільного процесуального кодексу як основного акта для функціонування та ефективності системи правосуддя у цивільних справах [8, с. 102]. Показово й те, що дискусія процесуалістів щодо можливості підготовки проекту нового кодексу була майже зупинена.

Розгляд актуальних проблем кодифікації цивільного процесуального права в Польщі потребує врахування двох типів обставин, що визначають оцінку необхідності та можливості початку, проведення та завершення роботи над проектом нового комплексного процесуального закону.

З одного боку, це стосується поточного стану чинного ЦПК, його придатності для подальшого функціонування та адаптації у разі внесення наступних необхідних змін, необхідності врахування сучасних законодавчих викликів, що випливають із процесів конституціоналізації, євроінтеграції та комп'ютеризації цивільного процесуального права, збільшення надходження до судів цивільних справ, у тому числі колективних, а також проблема дедалі стрімкішої інтенсифікації соціально-економічних відносин, що значною мірою передбачає змінність права взагалі, в тому числі судового провадження.

З іншого боку, необхідно враховувати сучасні суспільно-політичні умови, які виражаються в розгалуженні законотворчої культури, особливо на етапі парламентської роботи. Прикладом є законодавчі процеси у сфері судоустрою, так зване, реформування системи правосуддя в його нинішньому вигляді, що не може не залишити без впливу майбутні кодифікації цивільно-процесуального права.

Перша група зазначених обставин впливає на оцінку того, чи доцільно підготувати проект нового ЦПК у реально передбачуваний термін, тоді як друга група стосується того, чи здійснення такого заходу наразі є об'єктивно можливим і доцільним. Без шкоди для можливого результату.

Залишаючись на рівні загальних і спрямованих міркувань, вихідною точкою має бути підтримка припущення, що кодекси є актами фундаментального значення для даної галузі права, які, у класичному підході, повинні характеризуватися стабільністю і довговічністю [9, с. 5]. Стабільність кодексу означає найменшу необхідність змін у його нормах. Нині припущення про стабільність кодексу стає дедалі складніше реалізувати, оскільки посилюється розвиток соціально-економічних відносин та їх глобалізація, що призводить до зростання потреби втручання законодавця в норми кодексу. Однак правильним підходом залишається те, що, наскільки це

можливо, зміни в кодексі повинні бути обмежені тими, які дійсно необхідні. У свою чергу, довговічність кодексу слід розуміти як припущення, що він створюється як акт на тривалий час, і тому рішення про його заміну новим нормативним актом повинно мати сильне обґрунтування та реальну основу, що випливає з потреб суспільства [10, с. 24].

Свого часу майже одностайно прийнята в польській науці позиція про заміну чинного кодексу новим правовим актом обґрунтовувалася тим, що вже не можна говорити про його довговічність. Цей підхід виражався в думках про те, що в результаті багатьох поправок він став непослідовним, внутрішньо суперечливим, казуїстичним і складним у практичному плані актом функціонування, а також неспроможність піддавати його подальшим змінам відповідно до сучасних викликів, що постають перед цивільним процесуальним правом. Розгляд цього аспекту оцінки стану чинного ЦПК у його нинішньому вигляді через декілька наступних років дозволяє зробити висновок, що цей підхід не лише залишився цілком сучасним, але й знайшов додаткове підтвердження в процесах поглиблення деградації Кодексу як правового акту. Нещодавні зміни до Кодексу стали важливим елементом цих процесів, які, незважаючи на їх різноманітний характер, серйозно сприяли його розкладанню не лише на структурному та інституційному рівні, а й на мовному рівні, і підірвали його статус як кодифікованого акту [11, с. 8].

Природно, що слід усвідомлювати зростаючу швидкість розвитку та варіативність правовідносин у сфері приватного права, норми якого реалізуються завдяки цивільному процесуальному праву. Це передбачає постійну змінність відповідних нормативних актів, що, природно, впливає на положення процесуального акту. Однак слід очікувати, що цей процес буде інтенсифікуватися, і в майбутньому може бути важко досягти певного рівня стабілізації в цьому відношенні. У можливій суперечці про те, чи залишати таку кодифікацію

чинною чи створювати новий акт, однозначно слід обрати перший підхід.

Підтримуючи погляд на необхідність нової кодифікації цивільно-процесуального права в Польщі, слід зазначити, не вдаючись у питання детальних рішень, обсягу та структури нового кодексу, що для початку роботи в цьому напрямку слід визначити фундаментальні категорії та поняття, які мають бути визначені в рамках цієї роботи, оскільки слід визначити основні напрями реформування цього права в цілому.

Широкий вплив конституційного права на цивільно-процесуальне право помічається як у тлумаченні та застосуванні цивільно-процесуального права, так і у його створенні. Наука одностайно стверджує, що в рамках можливої роботи над новим ЦПК одним із базових питань має бути врахування процесу конституціоналізації цивільного процесуального права [12].

З одного боку, конституційні норми встановлюють межі свободи, визначаючи основні стандарти, яких необхідно дотримуватися при прийнятті нормативних актів щодо обраних структур. З іншого боку, створення нового процесуального акта може бути можливістю більш міцно поставити цивільне судочинство на чинну конституційну основу, що важливо з огляду на той факт, що нині чинний Цивільний процесуальний кодекс створювався в радикальних соціально-політичних умовах.

При формуванні нової кодифікації цивільного процесу, наприклад, очевидно, що існують конституційні гарантії розгляду кожної справи у відкритому судочинстві компетентним, незалежним, неупередженим і неупередженим судом (стаття 45(1) Конституції Республіки Польща) і це має братись до уваги. Це виражається не лише у необхідності відповідного врегулювання питання допустимості судового розгляду в цивільному процесі, а й у критичному погляді на проблему відкритості провадження у зовнішньому аспекті. Або, наприклад, принцип оскарження судових рішень, винесених у першій інстанції

(стаття 78 Конституції Республіки Польща) та принцип двоінстанційного судового провадження (стаття 176(1) Конституції Республіки Польща). Йдеться про правильне прочитання цих принципів, можливість прийняття винятків щодо оскарження рішень, винесених у першій інстанції, та транспозицію належним чином зрозумілого системного принципу, що судові провадження є двоінстанційним. Конституційні норми також необхідно брати до уваги в контексті деталізованих рішень, у тому числі під час оцінки того, чи слід певною мірою перенести деякі з існуючих рішень до нового кодексу (наприклад, питання участі прокурора в цивільному процесі) [13, с. 134].

Вплив права Європейського Союзу на національне цивільне процесуальне право проявляється на трьох співіснуючих рівнях. Перший рівень включає вплив на це право основних свобод, встановлених у первинному праві ЄС, загальну заборону дискримінації та основні процесуальні права. Другий рівень стосується функціонування законодавства ЄС у сфері процесу у поєднанні з національним цивільним процесуальним правом. Третій рівень стосується імплементації права ЄС у контексті положень національного процесуального права. Цей вплив поширюється не лише на сферу застосування національного процесуального права (діяльність національних судів, які також є судами ЄС), а й на сферу його створення (діяльність національного законодавця). Як наслідок, немає сумніву, що підготовка проекту нового процесуального акта повинна мати, як одну з основних первинних точок, право Європейського Союзу [14, с. 208].

У той час як перший із виділених рівнів впливу права ЄС багато в чому подібний до впливу конституційного права на цивільно-процесуальне право, другий із цих рівнів заслуговує на особливу увагу, що проявляється у встановленні законодавцем ЄС процесуальних норм, які мають функціонувати у зв'язку з національними правилами процесу. Така діяльність законодавця ЄС у кожному

конкретному випадку ставить національного законодавця перед питанням розгляду доцільності можливого доповнення (у випадку регламентів ЄС) або необхідності виконання зобов'язання щодо транспонування права ЄС у національний правопорядок (у випадку директив) [15, с. 311].

У контексті розробки нового ЦПК йдеться, насамперед, про вирішення дилеми, чи мають відповідні нормативні акти розміщуватися, якщо вони не включені в окремі акти, у різних частинах Кодексу, чи їх слід зосереджувати в одній частині, присвяченій виключно справам, пов'язаним із доповненням або транспозицією права ЄС. Здається, що слід віддати перевагу останньому підходу, однак із застереженнями щодо ситуацій, у яких це буде неможливо або виявиться нефункціональним. Такий підхід є бажаним насамперед у сфері доповнення або транспонування правових норм ЄС, прийнятих у сфері судової співпраці у цивільних справах.

Характерною рисою сучасності є зростання впливу науки і техніки на функціонування держави та її органів, а також на форму права та його застосування. Судова влада та її органи, а також процесуальне право, включаючи цивільно-процесуальне законодавство, не тільки не є винятком у цьому відношенні, але, що дуже важливо, воно повинно отримувати особливу користь від цього розвитку та залишатися відкритими для його результатів.

Прогресуюча комп'ютеризація суспільного життя вже наклала свій відбиток на регулювання цивільного процесуального права і, поза сумнівом, могла б суттєво вплинути на його можливу нову кодифікацію, про що одностайно наголошувалося в літературі з цього питання [16, с. 18]. У зв'язку з цим важливо зазначити, що новий кодекс дасть можливість внесення часткових змін до чинного процесуального законодавства в цьому відношенні і буде сприйнятливим до адаптації до можливих нових досягнень, які є результатом науково-технічного прогресу в майбутньому [17, с. 10].

Процес комп'ютеризації цивільно-процесуального права, будучи сучасним викликом розвитку та функціонування цивільного процесуального права в цілому, має стати точкою відліку для підготовки нової кодифікації. Існує три напрямки цього процесу. По-перше, йдеться про форму поведінки (наприклад, процесуальну діяльність) органів, які ведуть провадження, та суб'єктів, які беруть участь у цьому провадженні, та їх взаємне спілкування. По-друге, слід відзначити використання сучасних технологій в організації та функціонуванні органів, які ведуть провадження, а також у фіксуванні перебігу провадження (наприклад, електронні файли та електронні протоколи). По-третє, необхідно брати до уваги розвиток нових технологій, методів комунікації, фіксації подій та їхнього перебігу в контексті встановлення фактів у процесі доказування (наприклад, нові форми доказів).

Поки що комп'ютеризація цивільного судочинства в такому розумінні впроваджувалася з перервами через поправки. Новий акт повинен завершити цей процес. Необхідно побудувати його таким чином, щоб, з одного боку, комп'ютеризація враховувалася всебічно, а з іншого боку, щоб цей акт був максимально «відкритий» для потенційного майбутнього розвитку науки і техніки. Хоча предметом дискусії в науці є питання про те, чи впливає і якою мірою процес комп'ютеризації цивільного процесуального права на переосмислення та сучасне розуміння принципів цивільного процесуального права та його різноманітних структур, безперечно, слід керуватись загальним припущенням, що будь-які можливі перетворення в цьому відношенні, якщо вони мають відбутися, повинні поважати основні гарантії цивільного судочинства як судового провадження, в якому обов'язково вирішуються права та обов'язки громадян у їхніх правовідносинах [18, с. 90].

Сучасна цивілізація, яка надзвичайно стрімко розвивається, тягне за собою постійне збільшення кількості подій, які є джере-

лом передачі справ до суду, за участю дедалі більшої кількості суб'єктів. Часто це типові й подібні справи, характерною рисою яких є те, що вони є наслідком масовості сучасних явищ, які зачіпають різноманітні інтереси, та є не лише індивідуалізовані, а й невизначені, особливо інтереси колективного характеру. З одного боку, проблемою залишається вирішення проблем, пов'язаних із збільшенням кількості справ у судах, використовуючи традиційні процесуальні механізми та підвищуючи ефективність функціонування органів юстиції за допомогою організаційних заходів. З іншого боку, слід враховувати потенційний розвиток нових форм і способів надання судового захисту, зокрема тих, які спрямовані на різні форми захисту колективних інтересів [19, с. 122].

Це питання деякий час було предметом інтересу науки цивільного процесуального права поза межами її традиційної сфери впливу в країнах загального права. Природно, що воно є самостійним викликом і несе відповідні наслідки з точки зору рішень і процесуальних конструкцій у контексті підготовки нової кодифікації цивільного процесуального права.

Ще одна проблема цивільного процесуального права у Польщі є наявність окремих актів, які тісно пов'язані з кодексом. Наприклад, у теперішньому розвитку цивільного процесуального права питання захисту інтересів багатьох суб'єктів в одному провадженні, окрім традиційного процесуального інституту

у формі співучасті, знайшло відображення у Законі про задоволення позовів у групове провадження [20, с. 84]. Це був обережний крок до регулювання даного питання і тому його було винесено за межі чинного на даний момент Цивільного процесуального кодексу та через деякий час було змінено. Питання, яке залишається невирішеним, полягає в тому, чи має в майбутньому питання захисту колективних інтересів у цивільному судочинстві стати предметом комплексного регулювання в польському законодавстві, і якщо так, чи має це положення залишатися правовим актом, окремим від Кодексу, чи бути його частиною цього [21, с. 29].

Узагальнюючи проблему, видається, що в наш час не варто відмовлятися від ідеї кодифікації галузі права як такої, якщо буде визначено реальну потребу замінити старий кодекс новим правовим актом. У сфері цивільного процесуального права це припущення підтверджується підготовкою нових кодексів цивільного процесуального права в інших країнах. Постійно прагнучи зберегти максимальну правову стабільність і дотримуючись тези про те, що стабільність кодексу слід сприймати серйозно, ми повинні визнати, що її ступінь може постійно знижуватися в майбутньому. Тому потрібно думати про підготовку акту, який повністю реалізуватиме припущення про його довговічність і, наскільки це можливо, підтримуватиме певну стабільність у міру необхідності.

Анотація

Стаття присвячена цивільно-процесуальному законодавству Республіки Польща (далі – Польща) та актуальності Цивільно-процесуального кодексу Польщі (далі – ЦПК Польщі). Зокрема, ЦПК Польщі з моменту прийняття не зазнав суттєвих змін не міг функціонувати в такому вигляді в новій суспільно-політичній реальності, в країні з ринковою економікою. Зміни у цивільному судочинстві могли б відбуватися двома способами. З одного боку, подальші часткові зміни до чинного кодексу, а також до пов'язаних з кодексом актів можна було б вносити на постійній основі. З іншого боку, у довгостроковій перспективі, можна було б підготувати новий Цивільний процесуальний кодекс, взятий за приклад з інших сучасних кодифікацій, що з'явилися в останні роки. На практиці подальші зміни до чинного ЦПК залишилися домінуючою тенденцією. Вони охоплювали різні сфери цивільно-процесуального права, слугували для врахування поточних процесів конституціоналізації, євроінтеграції та

комп'ютеризації цього права та являли собою часткову відповідь на виклики, що виникають через зростання маси типових і повторюваних цивільних справ. Останні роки не зупинили внесення подальших змін до відповідного кодексу. Зміни вплинули як на регулювання судового провадження, так і на виконавче провадження. Проте характерною рисою періоду з кінця 2015 року є те, що проекти змін до процесуальних норм у цивільних справах розробляються в майже навмисному протистоянні світовому цивільному процесуальному праву, без урахування зауважень, що надходять від юридичної спільноти. Розгляд актуальних проблем кодифікації цивільного процесуального права в Польщі потребує врахування двох типів обставин, що визначають оцінку необхідності та можливості початку, проведення та завершення роботи над проектом нового комплексного процесуального закону. Вихідною точкою має бути підтримка припущення, що кодекси є актами фундаментального значення для даної галузі права, які, у класичному підході, повинні характеризуватися стабільністю і довговічністю. В наш час не варто відмовлятися від ідеї кодифікації галузі права як такої, якщо буде визначено реальну потребу замінити старий кодекс новим правовим актом.

Ключові слова: судочинство, цивільно-процесуальне законодавство, право ЄС, зарубіжний досвід, конституційні гарантії, комп'ютеризація цивільного судочинства.

Moskovchuk D.O. Amendments to the civil Procedural Legislation of the Republic of Poland. Summary

The article is devoted to the civil procedural legislation of the Republic of Poland (hereinafter referred to as Poland) and the relevance of the Polish Civil Procedure Code (hereinafter referred to as the Polish Code of Civil Procedure). In particular, the Polish Code of Civil Procedure has not undergone any significant changes since its adoption and could not function in this form in the new socio-political reality, in a country with a market economy. Changes in civil proceedings could occur in two ways. On the one hand, further partial amendments to the current code, as well as to the acts related to the code, could be made on a permanent basis. On the other hand, in the long term, a new Civil Procedure Code could be prepared, taking as an example other modern codifications that have appeared in recent years. In practice, further amendments to the current CPC remained the dominant trend. They covered various areas of civil procedural law, served to take into account the ongoing processes of constitutionalization, European integration and computerization of this law and represented a partial response to the challenges arising from the growth of the mass of typical and repetitive civil cases. Recent years have not stopped further amendments to the relevant code. The changes have affected both the regulation of judicial proceedings and enforcement proceedings. However, a characteristic feature of the period since the end of 2015 is that draft amendments to procedural norms in civil cases are being developed in almost deliberate opposition to global civil procedural law, without taking into account the comments received from the legal community. Consideration of the current problems of codification of civil procedural law in Poland requires taking into account two types of circumstances that determine the assessment of the need and possibility of starting, conducting and completing work on the draft of a new comprehensive procedural law. The starting point should be to support the assumption that codes are acts of fundamental importance for a given branch of law, which, in the classical approach, should be characterized by stability and durability. In our time, it is not necessary to abandon the idea of codifying a branch of law as such, if a real need is identified to replace the old code with a new legal act.

Key words: judicial proceedings, civil procedural legislation, EU law, foreign experience, constitutional guarantees, computerization of civil judicial proceedings.

Список використаних джерел:

1. Here's the reference list in APA style while maintaining the original order:
2. Miszewski, W. (2013). Jawność w procesie cywilnym w związku z przepisami kodeksu postępowania cywilnego. *Polski Proces Cywilny*, 11–16.
3. Kodeks postępowania cywilnego. (n.d.). Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640430296>
4. Mączyński, M. (2010). Ograniczenie prawa podmiotów gospodarczych do sądu. *Państwo i Prawo*, 65–69.
5. Mucha, J. (2015). *Zawisłość sprawy w procesie cywilnym* (p. 131). Warszawa: Wolters Kluwer.
6. Banaszak, B. (2012). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* (p. 29). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
7. Kmiecik, R. (2018). O wyrokowaniu bez rozprawy i innych instytucjach karnoprosesowych. *Prokurator*, 10–18.
8. Rylski, P., & Zembrzuski, T. (2006). Rozpoznawanie spraw cywilnych na posiedzeniu niejawnym. *Przeгляд Sądowy*, 83–90.
9. Tomalak, M. (2017). *Ius est a iustitia appellatum. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wiśniewskiemu* (p. 232). Warszawa: LexisNexis.
10. Kościółek, A. (2017). Elektroniczne czynności procesowe w świetle nowelizacji z 10.07.2015 r. *Prawo Mediów Elektronicznych*, 4–15.
11. Piasecki, K. (2016). *Kodeks postępowania cywilnego* (Vol. 1, p. 122). Warszawa: LexisNexis.
12. Lach, J. (2018). *Dochodzenie roszczeń cywilnych a proces karny* (p. 73). Warszawa: Wolters Kluwer.
13. Rojek-Socha, P. (n.d.). Rozprawa online na wniosek strony, obrońcy lub pełnomocnika. Retrieved from <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/e-rozprawy-w-kodeksie-postepowania-karnego-ms-szykuje-projekt,500263.htm>
14. Rylski, P. (2020). Zmiany w przepisach o postępowaniu apelacyjnym w świetle modelu apelacji cywilnej. *Polski Proces Cywilny*, 133–138.
15. Kościółek, A. (2020). Komentarz do art. 148. *Kodeks postępowania cywilnego. Koszty sądowe w sprawach cywilnych. Dochodzenie roszczeń w postępowaniu grupowym. Przepisy przejściowe. Komentarz do zmian* (Vol. 1, p. 346). Warszawa: Wolters Kluwer.
16. Pietrkowski, H. (2013). Inne środki zaskarżenia. In T. Ereciński & J. Gudowski (Eds.), *System Prawa Procesowego Cywilnego* (Vol. 3, p. 683). Warszawa: LexisNexis.
17. Gajda-Roszczyńska, K. (2013). Zasada jawności w postępowaniu cywilnym. *Iustitia*, 1, 17–24.
18. Goździaszek, Ł. (2017). Normy informatyczne w prawie postępowania cywilnego. *Przeгляд Sądowy*, 43.
19. Kościółek, A. (2018). *Zasada jawności w sądowym postępowaniu cywilnym* (pp. 89–95). Warszawa: Wolters Kluwer.
20. Kulski, R. (2020). Wpływ stanu zagrożenia epidemicznego lub stanu epidemii ogłoszonego z powodu COVID-19 na postępowanie cywilne. *Monitor Prawniczy*, 441.
21. Uliasz, M. (2019). *Zasada jawności sądowego postępowania egzekucyjnego w dobie informatyzacji* (p. 118). Warszawa: Wolters Kluwer.